

Dejan Medaković

EFEMERIS

(odlomci)

Ponovo, dakle, ulazim u svet svoje mašte, u kojem sam se jedino dobro osećao, suočen isključivo sa onim što me je u životu činilo spokojnim i sposobnim da nadjačam zlo. Sebe sam u to bezbroj puta uveravao i to je napokon postala moja velika životna istina, pravo otkrovenje. Rat mi je to saznanje grubo nametnuo i više ne mogu da ga se oslobodim. Kao otpor zlu i nasilju, ja sam, nekom novostečenom snago, upravo u ovom ratu, odlučio da se što pre opredelim za sve nesputane mašte. Taj svet otkrio sam u Muzeju kneza Pavla u koji sam stupio kao asistent volonter 1. marta 1942.

Ne mogu reći da sam u Muzeju prihvaćen radosno i voljno. Naprotiv, već od prvog dana osetio sam da me svi službenici posmatraju sa neskrivenim radoznalošću i sa isto toliko ispoljenog nepoverenja. Sumnjali su, verovatno, da u ovom času mogu u Muzeju da budem i od neke koristi. Ravnodušnost, koja je graničila i sa neučtivom mrzovoljom, osetio sam već i prilikom predstavljanja direktoru Muzeja kneza Pavla, gospodinu Milanu Kašaninu. Primio me je u svom velikom i udobnom kabinetu. Nije ustao, a nije me ni ponudio da sednem. Iako je već redovno dolazio subotom kod Rajićevih, gde sam ga i upoznao, bilo mi je jasno da je odmah na početku moga službovanja u Muzeju želeo da mi stavi do znanja da to neće uticati na naše službene odnose.

- Vi ste od danas službenik Muzeja - rekao mi je suvo. - Istina, vi ste volonter i nećete primati platu, ali imate obaveze kao i svi drugi službenici. To važi i za radno vreme. Vaš neposredni šef biće kustos Đorđe Mano-Zisi. Ako bude bilo potrebno zvaću vas, a sad idite gore u biblioteku i upoznajte se sa vašim budućim kolegama.

Razgovor je bio kratak i bez posebne srdačnosti. Bilo mi je jasno da pred sobom gledam čoveka iza čijeg nesumnjivog autoriteta još stoji sam Knez namesnik Pavle. Učinilo mi se da je knežev duh još prisutan u ovom zdanju koje je tada i dalje nosilo njegovo ime. Kao da će se svakoga trenutka otvoriti neka vrata, a u sobu ući ovaj elegantni i tako povučeni princ, za koga sam već ranije čuo da je doista bio i veliki poznavalac umetnosti, da je u Kembridžu završio studije istorije umetnosti i da je postao poznati sakupljač slika. Jedan deo svoje zbirke poklonio je svom muzeju, kome je od osnivanja 1937. godine dao i svoje ime i svoju darežljivost.

Na spratu, u bivšoj kraljevoj biblioteci, već me je čekao moj novi šef, profesor Đorđe Mano-Zisi. Bio je debeljuškast, rumen u licu i živih pokreta, a govorio je isprekidano, nemirno skaćući s teme na temu. Očigledno, bio je zbunjen mojom prisutnošću i činjenicom da će odsad sa mnom deliti veliki, dvostruki sto kneza Mihaila. Kao da je i u ovoj prostoriji još sve opominjalo na bivše vlasnike ovoga zdanja. Vladala je neka neobična tišina, ulazilo se nečujno, kao na prstima, a glasna reč sama je zamirala u grlu i prelazila u obavezno šaputanje. Čak se i plahoviti Đorđe Mano-Zisi, posle prvih

bučnih izliva svoje radosti što je konačno dobio asistenta, pa bio on i volonter, brzo utišao, kao da se odjednom setio da je prekršio strogi kućni red koji je u Muzeju zaveo Milan Kašanin.

Prvu neprijatnost doživio sam u razgovoru sa arhitektom Muzeja Ivanom Zdravkovićem. Visok, elegantan lepotan, odmah mi je stavio do znanja da mu nije sasvim jasno zašto u Srbiju, sa svih strana, iz Hrvatske beži toliki svet. Čak mi je grubo rekao:

- Da ste valjali, ne bi morali da bežite.

Na tu uvredu, koja je u trenu bolno sevnula, jetko sam odbrusio:

- Vi govorite koješta. Idite na Savu i pogledajte one leševe koje plove, pa će vam možda biti jasnije zašto ljudi beže.

Začutao je. Otada smo bili u najboljim odnosima i ja sam rado slušao Zdravkovićeve priče iz vremena kada je u Muzej gotovo svakodnevno dolazio njegov patron knez namesnik Pavle.

Shvataš da sam u Muzeju prepušten samom sebi, a da opšta ravnodušnost vremenom neće postati manja, pokušao sam da iz ovog stanja izvučem i određene prednosti. Shvatio sam da mi je poklonjeno vreme, ogromno vreme koje odnekuda, valjda zato jer je bio rat i jer je vladala opšta beda, protiče sporo i tromo, sve u nekom jalovom iščekivanju nekog čuda. Kao da su svi ljudi oko mene, skriveno u sebi nosili tu svoju duboku čežnju za čudom, nadu da će ovaj sudnji dan koji se obrušio na nevine Srbe, odjednom, doista preko noći, prestati i da ćemo se svi opet vratiti onom spokojstvu i miru koji nam je iznenada narušila ta gruba sila. Ljudi su težili da i kod drugih otkriju bar iskru te iste nade koja ih je spasavala od neminovnog očajanja. Nesigurni i sumnjičavi, a gonjeni ličnom nesrećom i strahom, ljudi su na svakom koraku i u svakoj prilici tražili svoje istomišljenike kako bi ih odmah pretvorili u svoje saučesnike.

Ovde, u Muzeju kneza Pavla, u kojem je još vladao ranije ustrojeni red, shvatio sam da sam se odjednom obreo u jednoj sasvim čudnoj oazi stvorenoj u tom poluzatvorenom prostoru. Jer, iako je Muzej zvanično bio otvoren za publiku, ipak, najčešće je bio pust i gotovo bez ijednog posetioca. Čak su nas i nemački vojnici zaobilazili kao da su još poštovali ime našeg kneževskog protektora. U to vreme mi smo predstavljali i nekakav preživeli ostatak propale države, a naše zbirke kao da su pretvorene i u neke taoce, u garante naše neizvesne sudbine.

Tom utisku i uverenju da smo zaštićeni i neranjivi doprinio je i naš direktor Milan Kašanin, jer je i uporno čuvao sve svoje predratne direktorske navike, svoju nesumnjivu strogost koja nije trpela ni najmanji nered. Ponašao se kao da se ništa bitno nije dogodilo, kao da će svakoga trenutka, na službenički ulaz u Muzej ući Njegovo kraljevsko visočanstvo, onako hitro, čigrasto, pozdravljajući zaprepašćene služitelje skidanjem svog sivog polucilindra.

Ponekad, doista, nije bilo lako da u Muzeju živimo kao da se ništa neće i ne može desiti, kad nas, eto, iz svoje daleke engleske internacije štiti i brani naš proterani knez,

onaj isti koji još nikako nije potpuno iščezao iz hodnika i sala ove negdašnje kraljevske palate.

Kako je vreme prolazilo, postepeno su se u Muzeju otkrivale i pukotine u našoj svečanoj fasadi. Iskrsli su trenuci kada smo svi zajedno doživljavali svoje otrežnjenje kao opšte buđenje iz nekog transa. To su bili trenuci kada smo bili iznenadno suočeni sa brutalnim postupcima jedne svirepe okupacije. Bili su to časovi kada su nam nekakve nemačke vojne vlasti, uvek po višem naređenju, tražile pa i odnosile slike za ukrašavanje raznih kantina i Soldatenheima.¹ Tako je iz Muzeja nestao portret cara Franca Jozefa I i carice Jelisavete, dok se Gestapo odnekuda ustremio na portret engleskog špijuna pukovnika Lorensa. Dugo nam nije bilo jasan izbor baš ovih slika, čija je umetnička vrednost bila više nego skromna.

Tada se u Muzeju pojavio naš drugi zaštitnik: baron Johan Albrecht fon Rajsvic, koji je pri Upravnom štabu za Srbiju dr Turnera vodio referat "*Denkmalschutz und Denkmalpflete*"², a bio je neposredno potčinjen knezu Meternihu. Tim referatom trebalo je da na okupiranim područjima štiti od mogućih razaranja sve spomenike kulture, na prvom mestu manastire i muzeje.

Baron Rajsvic bio je po struci profesor balkanologije u Berlinu, pisac knjige "Belgrad - Berlin, - Berlin - Belgrad", u kojoj je obradio prodor pruskih interesa na Balkan u vreme kneza Mihaila. Nije skrivao svoje simpatije za srpski narod, a po našim krajevima putova je još pre rata. Sada je nosio uniformu majora Vermahta, a svoju aristokratsku ležernost pokazivao je veoma bučno i napadno. Bio je očigledno svestan šta je pre rata značio Muzej kneza Pavla i kakvu je moć tada imao direktor Milan Kašanin. Upravo iz tih razloga, Rajsvic se trudio da našem direktoru, ponosnom Milanu Kašaninu, ni gestom ni rečju ne pokaže u kojoj su se meri korenito izmenile njihove uloge. Sva njegova galama i vika bila je usmerena na nemačke birokratske šajsere, na šturu vojničke pameti koje zamišljaju da je muzej stovarište predmeta koje oni mogu da razvlače za ukrašavanje svojih kantina." *Und diesen Kaiser Franz Joseph, und das Bild der schonen Sissi wurde sicher von einer dummen osterreichischen Mannschaft gestohlen, denenwerde ich schon beibringen wie man sich in einem Museum benehmen sollte.*"³

Dok bi baron Rajsvic ovako praskao i pretio kaznama, Kašanin ga je mirno posmatrao kao da dokraja ne veruje njegovom gnevu, dok je Mano-Zisi oduševljeno klimao glavom ubacujući u ovu Rajsvicovu bujicu reči poneko: "*Jawohl Herr Baron, jawohl herr Baron, ausgezeichnet Herr Baron.*"⁴

Pa ipak, Rajsvicove pretnje nisu bile isprazne. Odjednom, svi smo osetili da se nad sudbinom Muzeja kneza Pavla nadvila istinska ruka zaštitnica i da ovaj pruski aristokrata nije čovek koji olako daje svoja obećanja. Često je dolazio u Muzej, obavezno prošetao salama kao da izviđa da li su svi predmeti na svom mestu, a budno je motrio zbirku francuskih impresionista. Tada je obično lamentirao: "*Und bei uns sind des alle Bilder der entarteten Kunst, bedenken Sie meine Herrn ein Renoir, oder*

¹ Dom vojnika

² Zaštita spomenika i njegove spomenika kulture

³ A ovog cara Franje Josifa i tu sliku lepe Sisi sigurno je ukradena od jedne glupe austrijske momčadi, njima će već pokazati kako se treba ponašati u jednom Muzeju

⁴ Da, gospodine barone, da gospodine barone, izvanredno gospodine barone

Degas entartete Kunst, ist das nich lacherlich. Man muss nach Belgrad kommen um solche prachtige Bilder in aller Ruhe zu geniessen."⁵

Već na prvom koraku, baron Rajsvic je želeo da se nedvosmisleno i naglašeno do nametljivosti prikaže kao prijatelj Srba, a kao ogorčeni protivnik ustaša i, razume se, kao ubeđeni antihitlerovac. O ustašama je govorio sa istinskim, aristokratskim prezirom i uvek ih je spominjao kao "*eine gewohliche Morderbande, dass einzige fur was sie fahig sind ist das morden, aber immer auf ein sehr feige Art*"⁶ Do tančina je bio upoznat sa svim grozotama Nezavisne Države Hrvatske, smatrajući "*das der grosste Fehler 1918 begonnen wurde. Die Serben waren die Sieger im Kriege und die Kroaten dei Besiegten. Warum waren die Serben so groszugig und haben die Kroaten auf ihre siegreiche Seite herangezogen? Das war ein Fehler! Und wie ist der Dank gekommen? Die Ausrotterung der unschuldigen serbischen Bevolkerung. Sie nutzen geschickt die Wut des Hitlers der sich gegenuber den Serben rachen will wegen den 27. Marz.*"⁷

Odlazeći iz biblioteke, baron Rajsvic nas je često pozdravljao sa "*Heil Hitler, meine Herrn*", ali je pri tome obično pravio i nekakve šeretske grimase, stavljajući nam sasvim jasno do znanja da to ne misli ozbiljno.

Tako se u Muzeju kneza Pavla postepeno stvarala i učvršćivala jedna čudna i sasvim posebna atmosfera, jedinstvena u okupiranom Beogradu, neka vrsta slobodne zone, eksteritorijalnog prostora koji je prećutno priznat od svih, a zbog toga i zaštićen.

Upravo tom osećanju nekakve sigurnosti dugujem što sam u to vreme u Muzeju mogao da mirno čitam, maštam i da neometano, kao iz kakve dobro skrivene busije, posmatram život oko sebe. Brzo sam shvatio da se i u intelektualnom Beogradu ponešto naslutilo o našem Muzeju, o toj neobičnoj atmosferi u kojoj se mogla zaboraviti čak i sva surovost naše ratne stvarnosti. Kao da su naši gosti pri ulazu u Muzej ostavljali napolje sve svoje brige i strahove, svu svoju ličnu nesreću i bedu, postajući drugi ljudi kojima je Muzej na neki čudesan način vraćao izgubljeno dostojanstvo. To je bio razlog što su nam učestale posete, a razgovori postajali sve življi i sve dalji od ratnih strahota. Prećutno, i kao po tajnom dogovoru, ponašali smo se kao da su nam svima do detalja poznata sva zverstva ustaške države, sve odmazde nemačkih kaznenih ekspedicija, brzo iščeznuće beogradskih Jevreja koje su Beograđani ispratili sa iskrenim suzama u očima, sva beda i sve gladi izbegličke dece i staraca, sva nemoć Nedićeve vlade da spreči ili zaustavi nagoveštene surovosti okupacijskih vlasti koje su zahtevale bespogovorno poslušnost. Sve terete ovih saznanja nosili smo strpljivo, mučenički predano napolju, van Muzeja. A u Muzeju, u dodiru sa savršenim mirom vekova koje je zračio od svih vitrina, kao da je tiho

⁵ A kod nas su to sve slike neumetničke umetnosti, zamislite moja gospodo, jedan Renoar, ili Dega, neumetnička umetnost, nije li to smešno. Čovek mora da dođe u Beograd, kako bi u miru uživao u ovim prekrasnim slikama!

⁶ Jedna obična banda ubica, jedino za šta su sposobni je ubijanje, ali uvek na jedan kukavički način.

⁷ Najveća greška počinjena je 1918. godine. Srbi su bili pobednici u ratu, a Hrvati pobeđeni. Zašto su Srbi bili tako velikodušni, pa su na svoju, pobeđničku stranu privukli Hrvate? To je bila pogreška. A kako je došla zahvalnost? Istrebljenje nevinog srpskog stanovništva. Oni vešto koriste Hitlerov bes koji hoće da se Srbima osveti za 27. mart.

iščekavala sva naša ružna svakodnevna stvarnost, a mi sami postajali smo nadmoćni u odnosu na opaki svet u kojem smo živeli, neizbežno suočeni sa svim njegovim obaveznim deformacijama. Uzbune koje su se ponekad javljale nisu se odnosile na naše lične sudbine, već na mogućnost da bilo šta izgubimo od ovog blaga koje nam je povereno na čuvanje. Velika odgovornost koju smo osećali davala nam je neku posebnu, dodatnu snagu.

Sećam se uzbune koja je u Muzeju zavladała na vest da su ustaše oskrnavile mošti Srba svetitelja u fruškogorskim manastirima. Neko je tu strašnu vest dojavio profesoru Radoslavu M. Grujiću, istoričaru i teologu, čoveku izuzetnog rodoljublja, savesti i poštenja. Još u mladim danima umeo je Grujić da za nekoliko meseci napiše svoju čuvenu "Apologiju Srba u Hrvatskoj", naučno delo kojim je dokraja pobio sve navode zastupnika tužbe dr Akurtija u tzv. zagrebačkom veleizdajničkom procesu. Sada je ovaj mudri čovek dojurio u Muzej kneza Pavla pokušavajući da uprkos vidljivom očajanju spreči dalje varvarstvo nad ovim srpskim svetinjama. Ako iko, onda je tog trenutka Radoslav M. Grujić bio ona osoba koja je znala šta se to desilo sa fruškogorskim manastirima, a kakva opasnost pretila da konačno budu uništene i ove svete srpske mošti koje su izbegle, nošene kaluđerskim rukama, sve stradije seoba pred turskim besom.

- Biće to nešto strašno, nemam ni reči da to opišem - jaukao je Radoslav Grujić tražeći spasenje da se nekako spreči ovo varvarstvo. Onda se doista sasvim prirodno došlo do barona Rajsvisa, a profesor Grujić je odmah otrčao k njemu preklinjući ga da spase svete mošti srpskih svetitelja. Učinio je to sa sklopljenim rukama i sa suzama u očima. Baron Rajsvic odmah je reagovao. Zajedno sa profesorom Grujićem krenuo je nemačkim štapskim automobilom u Srem da izvrši tu neobičnu operaciju i spase ove svete mošti. U Jasku su pokupili mošti sv. cara Uroša, u Šišatovcu Stefana Štiljanovića, a u Bešenovu sv. kneza Lazara. Mošti su doista bile oskrnavljene na taj način što su bile izvađene iz njihovih skupocenih ćivota i bačene na pod u manastirskim crkvama. Za njihov prenos u Beograd baron Rajsvic je nabavio obične mrtvačke sanduke, a kamionom ih je prevezao do železničke stanice u Rumi. Tu, na peronu, bila je postrojena nekakva počasna četa hrvatske vojske koja je odala počast srpskim vladarima svetiteljima na njihovom putu u novu emigraciju. Baron Rajsvic, u uniformi nemačkog majora, izvršio je smotru te neobične čete, a onda su sanduci ukrcani u jedan rezervisani kupe i otpremljeni za Beograd. U Beogradu, dočekala ih je masa sveta i celokupna Nedićeva vlada, a mošti su u svečanoj litiji položene pred oltarom u beogradskoj Sabornoj crkvi.

Posle ove uspešne akcije spasavanja, Rajsvic je još samouverenije posećivao Muzej, svestan da je napravio jedno veliko, istorijsko delo. Mi smo ga otada posmatrali kao pravog junaka, a on nije propuštao da nebrojeno puta ponovi svoje duboko preziranje Hrvata, jadao se da je u bogatim sremskim manastirima sreo nekakve civilne upravitelje i da mu nije bilo teško da u njima odmah prepozna ordinarne pljačkaše, istinske marodere. Žalio je duboko i iskreno da na toj ukletoj teritoriji više ništa ne može da učini, a i spasavanje moštiju uspelo je jer je obavljeno na brzinu, dok se razbojnici još nisu čestito ni snašli. Da se malo duže čekalo, sve bi bilo uzaludno. Svakako bi se ponovila lomača sa Vračara.

Posle ove uzbune u Muzeju je opet zavladała tišina i, rekao bih, nastavio se proces laganog iščekavanja predratnog reda. Čak ni strogi Milan Kašanin više nije bio kadar

da od personala zahteva raniju disciplinu i urednost u oblačenju. Sjajne tamno-plave uniforme sa lampasima, crne cipele i kape, već su pokazivale tragove propadanja. Najpre su otpadala srebrna dugmad za koju nisu postojala rezervna, onda su došle zakrpe, a "glanc" na uniformama postao je vidljiv. Uniforme su izgubile svaki smisao kada su se pojavile braon cipele, sa debelim gumenim đonom jer u ekonomatu su bile iscrpene sve zalihe crnih. Poslužitelji su počeli da kasne na dužnost, izgovarali su se lošim saobraćajnim vezama, pojavila se i oskudica u hartiji i olovkama. Pa ipak, nije nas u Muzeju mimoišla ni prodaja namirnica na crnoj berzi. Kašanin je bio poslednji koji je to smeo da dozna. Ispod pulta garderobe niklo je pravo spremište hrane, najviše se nudilo brašno, jaja, sir i slanina. Činovnici, naročito oni iz administracije, najpre su gundali, ljutili se, pa čak i pretili, dok su naši domaći crnoberzijanci, sigurni u sebe, mirno i nadmoćno iščekivali slom ovog tihog otpora. Ishod je bio jasan. Pobedila je potreba da se kući odnese hrana čija je nabavka bivala sve teža. Dalji korak u razaranju starog reda bile su espadrile od kanapa koje je uz povoljnu cenu prodavao jedna čuvar za koga se ispostavilo da je, pre nego što je postao muzejski čuvar, bio obućar. I te espadrile dobro su se prodavale u Muzeju kneza Pavla, a niko više nije ni protestovao što ih je ovaj majstor izradio u radno vreme, ionako nema u Muzeju posetilaca, pa je pametnije da čovek korisno upotrebi svoje vreme.

Od nemačkih oficira koji su posetili Muzej pamtim nekoliko. Prvi među njima bio je čuveni vizantolog iz Minhena Franc Delger (*Franz Dolger*). Nosio je uniformu sonderfirera, a došao je u Muzej jer je bio na proputovanju. Nemačka Vrhovna komanda poverila mu je dužnost neke vrste guvernera na Sv. Gori Atonskoj. Do skora Atos je bio pod bugarskom vlašću, a ovi su poremetili vekovni poredak i svom manastiru Zografu dali nezasluženo prvenstvo u svetogorskoj sv. Epistasiji. To je bilo dovoljno da svi manastiri napišu pismo Adolfu Hitleru i da u stilu obraćanja srednjovekovnim vladarima ponizno zamole da bugarsku vojsku povuče, a pošalje nemačku upravu koja će poštovati vekovno ustrojstvo Atosa. Hitler je prihvatio ovu molbu svetogorskih monaha i sada je dole krenuo ovaj svetski poznat vizantolog da kao guverner napravi red na Atosu. Pričao nam je o tome i slatko se smejao ovoj svojoj novoj ulozi. Raspitivao se i za srpske manastire u kojima je boravio pre rata, da li su oštećeni, posebno oni na Kosovu i Metohiji. Obećao je da će se zalagati i za manastir Hilandar i dok on obavlja dužnost guvernera ne treba niko da brine za ovu srpsku svetinju, nikome se ništa neće desiti.

Manje simpatičan bio nam je dr Robert Švanke. On se u Muzeju ponašao kao neko ko je ovamo došao da izabere predmete koje treba da odnese. Baron Rajsavic nam je otkrio da je on u činu sonderfirera ovlašćen da pretražuje sva dokumenta koja bi mogla da kompromituju Srbiju i Srbe kao krivce za dva svetska rata. Šepurio se, svestan svoje važne misije, a već svojim bahatim držanjem svima je stavljao do znanja da će svoj posao obaviti temeljno i bez kompromisa.

- Ovi Nemci su ponekad u svojoj sistematičnosti doista ljudi - šalio se baron Rajsavic. - Još se ne zna ishod rata, a oni već unapred šalju ovog naduvenog majmuna da prekopava stare arhive i spremi dokumentaciju za nekakve buduće pregovore. Plaše se da ne zakasne, pa zar to nije sasvim ludo?

Treći Nemač je opet je došao u uniformi sonderfirera. Bio je to Fridrih Gerke, hrišćanski arheolog po struci, koji se odmah raspričao sa Đorđem Mano-Zisijem, zanimajući se isključivo za muzejska iskopavanja u Stobima. Bio je veseo i prirodan čovek, jasno se primećivalo da ga uniforma sapinje i da je nerado nosi.

Posle njihovog odlaska, u Muzeju je opet zavladała uobičajena tišina, a mi smo bili srećni ako je prošao koji dan bez uniformisanih gostiju.

Ipak, pravu uzbunu nismo mogli da izbegnemo. To uznemirenje uneo je u Muzej naš kustos dr Miodrag Grbić, arheolog po struci koji se prihvatio i dužnosti honorarnog načelnika u Ministarstvu prosvete. Bio je dr Grbić pun ideja, živahan kao čigra, brzorek i lako podložan autoritetu vlasti. Dr Milan Kašanin bio je za njegovu ličnost pravi direktor, idealan naredbodavac pred kojim je Grbić stajao pokorno i skrušeno kao đaćić kad učini kakav prestup. Bez Kašaninove saglasnosti dr Grbić je u Ministarstvu prosvete proturio projekt da se pri Muzeju kneza Pavla otvori jednogodišnji muzejski kurs koji bi okupio mlade ljude željne znanja, jer je Beogradski univerzitet bio od prvoga dana okupacije zatvoren i praktički nije ni upisivao đake. Angažovani su i nastavnici: za muzeologiju dr Borivoje Drobniaković, za tehnike muzejskih objekata Đorđe Mano-Zisi, za istoriju umetnosti dr Milan Kašanin, za numizmatiku dr Vladimir Mošić, za konzervaciju Mile Duhać, za arhitekturu arh. Ivan Zdravković i, najzad, za arheologiju dr. Miodrag Grbić. Prijavio se veći broj učesnika i tako je Muzej kneza Pavla preko noći postao živo stecište gde su se okupljali mladi ljudi, a istovremeno je to bio i neki mali znak koji je sve zajedno podsećao na tako dugo očekivane i željene normalne prilike. Duša celog ovog kursa bio je dr Grbić i on je svoj posao predavača radio pasionirano i sa neobjašnjivim poletom. I pred srpskim i pred nemačkim vlastima dr Grbić je uspešan rad ovog kursa pripisivao u svoje lične zasluge, a svoju blagonaklonu pažnju pokazivao nam je i baron Rajsvic. Svakome je moglo da bude jasno da je stvarni pokrovitelj ovog celog poduhvata bio upravo ovaj pruski aristokrata koji nije propuštao nijednu priliku a da Srbima ne pokaže svoje neskrivene simpatije. Najmanje je sa idejom celoga kursa bio oduševljen direktor Muzeja dr Milan Kašanin. Pred jednim portretom Arse Teodorovića govorio je o bidermajeru kod Srba čitava dva sata, a u tom vremenu kao da je potrošio i svoje predavačke ambicije. Posle trećeg časa postao je nekako mrzovoljan, svima nam je jasno pokazivao da ga dalje pričanje o bidermajeru kod Srba jedva interesuje. S druge strane, suprotno Kašaninu, Đorđe Mano-Zisi predavao je padajući u prave zanose. Sve je u njegovim izlaganjima bilo podređeno prenaplašenoj patetici dokazivanja. Sticao se utisak kao da je Đorđe Mano-Zisi pod kakvom optužbom izveden pred neki preki sud, koji mu je ostavio prekratko vreme da dokaže svoju nevinost. Govorio je zbunjeno, preskačući zadihano logički red svojih rečenica, ali se moglo naslutiti da je to čovek obrazovan, iskreno zaljubljen u svoju struku i da poseduje nesumnjiv likovni senzibilitet. Svi ovi predavači zajedno, a sa njima i njihovi đaci, brzo su u Muzeju kneza Pavla stvorili i neku posebnu atmosferu, u kojoj se osećala velika čežnja za znanjem i slušanjem o postojanju nekakvog drugog sveta, u kojem nema mesta za ružno, banalno i svakodnevno, a najmanje za one beskrajne grozote koje su sačinjavale naš svakodnevni život. Živeli smo kao u nekoj oazi uzvišenih vrednosti, a ta mala grupa prvih slušalaca muzejskog kursa u Muzeju kneza Pavla brzo se pretvorila i u neko posebno, pa čak i izabrano društvo, nikako oholo i nadmeno zbog privilegije da sluša o lepom, već zbog zajedničke želje da pruži otvor svemu što nas je ponižavalo i vuklo na dno.

U teškim danima okupacije, Muzeju kneza Pavla dugujem mnogo. Možda se tada začela i moja lakoća kretanja po ovom našem prostoru. Pri tom mislim i na sposobnost da pomirim u sebi dve kulturne zone u kojima je živeo moj narod, stvarao u mukama svoje istorijske rascepanosti, svoj mentalitet. Ponekad, mislim da za mene na ovom prostoru i ne postoje neke posebne tajne zašto smo tako različiti, a spolja gledano čak i nejedinstveni. Često mi izgleda kao da sam pretrčao kroz sve vekove našeg postojanja i kroz sva duhovna kretanja prošlih generacija. Sa svima se osećam kao orođen, poistovećen. Ima trenutaka kada sva ta putovanja duha kroz prostor i vreme doživljam kao omađijan, kao u nekom velikom snu koji nema kraja. Shvatio sam, posebno u Muzeju kneza Pavla, kako sam doista prožet istorijom, još od detinjstva, i to su možda najsnažniji utisci čak iz moje rane mladosti.

Muzej kneza Pavla i salon porodice Rajić doživljavao sam u okupiranom Beogradu kao dve svoje uporišne tačke. Tu sam sticao novu snagu da nekako nadvladam sve što je van ta dva mesta izazivalo i stvaralo pravu pustoš u meni. Pokušavao sam da se nekako umirim šetanjem u jednom, dozvoljenom delu Kalemegdanske tvrđave. U Sabornoj crkvi slušao sam propovedi oca Justina Popovića, ali su njegove reči zvučale neubedljivo, možda zato jer ih je nadjačala ona svakodnevna, obična patnja. Svi smo živeli u potpunoj neizvesnosti, niko nije bio siguran da se još noćas neće naći u spisku pokupljenih talaca. A onda, uvek iznova, ti plakati sa imenima streljanih i potpisima zapovednika u Srbiji: "*Gezeichnet Bader, gezeichnet Dankelmann, gezeichnet General der SS Waffen Maysner*"⁸, i tako u nedogled.

Danas nas je u Muzeju posetio još jedan Nemač. Bio je to Alojz Šmaus, direktor Nemačkog naučnog instituta u Beogradu. Dugogodišnji lektor nemačkog jezika na Filozofskom fakultetu u Beogradu, oženjen Srpkinjom, Alojz Šmaus je sa nepodeljenim simpatijama prihvaćen u profesorskim krugovima našega grada. Pripadao je stalnom profesorskom društvu u kafani "Moskva" koje su tu okupljalo oko Pavla Popovića, Stanoja Stanojevića i Vladimira Ćorovića. Zajedno sa Radoslavom Medenicom Šmaus je u Beogradu uređivao i izdavao i svoje čuvene "Priloge za proučavanje narodne poezije", a njegovo znanje srpskohrvatskog jezika bilo je zapanjujuće. Uoči rata je postavljen za direktora tek osnovanog Nemačkog naučnog instituta u Beogradu, a na toj dužnosti zatekao ga je i rat.

Sada se pojavio u Muzeju kneza Pavla i već na početku stavio nam do znanja da je došao kao prijatelj i da mu je beskrajno žao za sve što se dogodilo.

- Ja sam slavista i znam genezu srpsko-nemačkih odnosa - govorio je Šmaus - znam koliko su Nemci Herder, Gete ili braća Grim, razume se i Leopold Ranke, uradili za afirmaciju srpske kulture. No, valjda će i sve ovo proći i mi ćemo opet sarađivati, jer postoje duhovne veze koje su jače od svega.

⁸ Potpisan bider, potpisan Dankelman, potpisan general SS oružja Majsner. (Komandanti Srbije za vreme okupacije.)

To su svakako bile reči prijateljstva i utehe, ali je Šmaus došao da nam kaže i to da je uspeo da iz ruku Gestapoa iščupa čuvenu biblioteku Vladimira Ćorovića, koju su ovi zaplenili i kao ratni trofej poklonili Berlinskom univerzitetu. Kada je to čuo, Šmaus je sve učinio da ovu veliku biblioteku zadrži u Beogradu i da je iz Berlina dobije na trajnu pozajmicu za svoj Institut, gde je upravo katalogizuju. Pričao nam je tada i o svojim pokušajima da sa Banjice nekako izvuče uhapšene profesore beogradskog Univerziteta koji su u tom zatvoru čamili kao taoci. Posebno se trudio da spase svog bivšeg profesora Aleksandra Belića, a muke je imao i oko Viktora Novaka jer je optuživan i kao generalni sekretar masonske lože "Velika Jugoslavija". Potvrđivao nam je otvoreno da je baron Rajsvic istinski prijatelj Srba, ali da se čuvamo od krigsfervaltungorata profesora Roberta Švankea koji nam nije naklonjen. On nema nikakvog razumevanja za Srbe, ni u prošlosti, a još manje danas.

Otada, kad god bi došao u Muzej, Šmaus nam je prilazio kao prijatelj, naglašavajući pri tom da on ne može bog zna šta da postigne, ali će uvek pokušati da učini sve kako bi koliko-toliko ublažio naše nevolje.

- Volim Srbe i nikada neću zaboraviti one divne časove koje sam proveo u malom, a tako dragom Beogradu. Eh, kakve su to bile sedeljke u Skadarliji - dodavao bi sada već sasvim razneženo.

Takvo stanje iskoristio je dr Milan Kašanin, koji je dugo i naširoko tumačio prisutnima sjaj nemanjičke Srbije i nedovoljno ispitanost našeg dvorskog života u srednjem veku.

- Cela nesreća naše nauke - govorio je žustro Milan Kašanin - počivao na uskom gledanju srednjovekovne Srbije, uvek iz istog ugla, iz vizije koju pruža sačuvani Dubrovački arhiv. Dakle, iz malog Dubrovnika, jedne minijaturene liliputanske državnice, ocenjuje se jedna velika država koja je najzad postala carstvo. To je žablja perspektiva. Srednjovekovnu Srbiju i njenu kulturu trba gledati iz nje same, iz njenih središta. Pa onda, gospodo, uzmite naše manastire i freske. Gospodin Vlada Petković o njima govori kao običan ikonograf. Ne kažem, sve to pedantno inventarisanje naših fresaka u manastirima svakako je korisno, ali taj gospodin o njihovoj estetskoj vrednosti ne govori ni slovo. On u Sopotanima Mileševi, Manasiji, Kaleniću ili Dečanima iščitava isključivo njihov sadržaj. To je trud dostojan pažnje, ali je to metod koji je već odavno prevaziđen u Evropi. Pa onda, uzmite našu srednjovekovnu književnost, i ona je postala žrtva naše pozitivističke nauke. Istoričari književnosti kao gospodin Pavle Popović, u životima naših vladara traže isključivo istorijske činjenice, pa zbog toga kao slepi prolaze kraj književne lepote tih starih pisaca. Uveravam vas da je Domentijan svetski pisac, ali se od te gospode još niko nije potrudio da ga otkrije kao takvog. Svi se uplašiše biblijskih i drugih teoloških citata, a pri tom gube iz vida njihovu funkcionalnost. Oni su upotrebljeni kao okvir glavne teme, a to traženje okvira, to su prava remek-dela. Ponekad se divim tim piscima kao pravim majstorima svoga posla. Pogledajte samo njihovu galeriju naših vladarskih portreta. Pojedine kraljevine, kralja Milutina na primer, možete lepo da pratite od ranog detinjstva, kao malog princa, pa sve do njegove staračke dobi. Samo radi upoređenja da vam kažem da Hrvati nemaju sačuvan ni jedan jedini lik nekog njihovog vladara ili vlastelina. Šta bi oni dali za portret kralja Petra Krešimira ili tako nekog kralja. Mi ne

bismo mogli da izdržimo svu tu njihovu hvalisavu dreku. A mi Srbi, koji sve to imamo, naše zadužbine nisu neke male seoske crkvice sa nekakvom slabašnom kupolicom, mi ta velelepna zdanja ne umemo da prikažemo ni sebi ni drugima. Suviše dugo vezivali smo se u kulturološkom smislu za naš seljački svet, za folklor, a zanemarivali smo da smo imali bogato plemićko društvo, da smo Vizantiji bili suparnici. Uzmite naše srednjovekovne vladarske i vlasteoske letnjikovce po Metohiji. Sem imena, o njima se ništa ne zna, zagonetan je dvor u Nerodimlju, Deževu ili Paunima, kako se tamo živelo i vodili državni poslovi. U tim svojim letnjikovcima vladari su primali strane poslanike, izdavali povelje, a o svemu o tome mi nemamo ni pojma. Još se niko, posle starog Jirečeka, nije usudio da dublje zaroni u tu našu istoriju kulture, a i taj gospodin učinio je to opet sedeći nad dubrovačkim dokumentima. Pa, molim vas, on nikada nije ni video Studenicu ili Žiču, a za Mileševu je znao samo iz suvih papira dubrovačke kancelarije.

Jedinu živost unosili su u Muzej povremeni dolasci naših kursista, ili bučna poseta uvek veselog barona Rajsvisa koji je voleo da se svima prikaže kao veliki, neprikosnoveni zaštitnik ne samo Muzeja već i uniženih Srba. Uvek iznova grdio je Hrvate, nazivajući ih pogrdno: "*Eine ganz gewöhnliche Morderbande.*"⁹ Jednom je došao sav radostan sa Šilerovim "Valenštajnom" u ruci i već s vrata počeo da maše knjigom. "*Endlich habe ich es gefunden, ich wusste es, aber ich habe es vergessen. Schon bei Schiller steht es ganz klar, horen sie meine Herrn aufmerksam zu. Also es sind Schillers Worte: "Das morden lasse den Kroaten." Schon damals in Wallensteins Zeiten waren sie berumt durch solche Taten. Und dann kommen noch die panduren des Baron Trenks, die hatten auch einen ganz schonen Ruf.*"¹⁰

U salonu kod Rajićevih nastavljaju se učene diskusije. Sasvim razumljivo, svi pokušavaju da pomoću prošlosti protumače sadašnja zbivanja. Uporno se traže greške koje su našli prethodnici počinili dok su sastavljali celinu naše države 1918. godine.

Milan Kašanin je posebno osetljiv na ovakve teme i o njima dugo govori a drugima nerado prepušta reč. Tek ponekad upadicom moguće je, bar za trenutak, prekinuti Kašaninove monologe.

- Gospodo - započe Kašanin, a svi su odmah znali da će dugo govoriti - te famozne 1918. godine i srpski se narod našao odjednom zajedno. U tom trenutku i sami Srbi su bili nepovezani, kulturno razjedinjeni, međusobno nedovoljno upoznati. Ponovile su se naše stare protivnosti nastale još u dalekom srednjem veku, ujedinjenjem Zete i Raške. Bila je očita velika razlika u kulturi Primorja, gde je u gradovima cvetala romanska kultura, gde je vladao jedan drugi jezik i način života. U toj Zeti županske titule zamenjene su papskim krunama. Dvostruko krštenje Stevana Nemanje leži upravo u činjenici da je on uspeo da stopi i izmiri te dve različite, čak i suprotne

⁹ Sasvim obična banda ubica

¹⁰ Konačno sam našao, znao sam, ali sam zaboravio. Već kod Šilera stoji sasvim jasno, čujte moja gospodo pažljivo. Dakle, to su Šilerove reči: "Ubijanje prepusti Hrvatima." Već tada, u Valenštajnovim vremenima bili su slavni zbog takvih dela. A onda još dolaze panduri barona Trenka i ti su imali sasvim lep glas.

kulture, koje su obeležile njegovu državu. Ostvarena je, jednom zauvek, sveta loza vladajuće dinastije i ona je postala ta neraskidiva spona sve do propasti srpske srednjovekovne države. Razlike koje su i dalje postojale nisu međusobno suprotstavile ta dva sveta, nisu ih pretvorile u neke nepomirljive suparnike.

- Nešto slično ponovilo se i u XIX veku između Srba u Kneževini i tzv. prečanskih Srba - dodaje moj teča Ognjeslav.

- Sigurno, analogija vam nije promašena. Postojale su nesumnjive razlike u kulturi, ali su uvek pobeđivale snage prosvete i kulture. Nije Karađorđe slučajno Dositeju Obradoviću poverio Popečiteljstvo prosvete. Ja u tom činu vidim i simboliku da se izmire sve moguće suprotnosti izazvane dugim življenjem u dvema različitim državama i, što je još gore, u dvema neprijateljskim, nepomirljivim civilizacijama. Bio je to ogroman uspeh za koji je bio potreban i veliki napor, da se u Kneževini Srbiji savlada ta negativna strana orijenta. Za divljenje je da je tu borbu za našu evropeizaciju u Kneževini poveo baš nepismeni knez Miloš Obrenović, koji je i sam po svemu više ličio na nekog anadolijskog pašu nego na evropskog vladara. Pa ipak, on se odvažio na tu borbu i zato zaslužuje zahvalnost nacije. Zašto vam sve ovo govorim? Da bih vas podsetio da smo svega 22 godine živeli u zajedničkoj državi i da nije bilo ni vremena ni volje da se bolje upoznamo i da izgladimo sve naše prirodne vekovne razlike u kulturi, jeziku i, najzad, veri. Parafrazirajući Njegoša, rekao bih da je teško opisivati ono što smo mi ljudi morali zaboraviti. Ratna je epika vrlo zapletena i na nebu i na zemlji i teško je biti čovek i na nebu i na zemlji. Zlo jednako savladujemo, a zlu dajemo večnost. I nismo samo Hrvati i Slovenci u toj novoj državi bili za Srbe novi i nepoznati ljudi! Čak i sami prečanski Srbi bili su ne manje zagonetka za Srbe iz Kraljevine Srbije. Ne zaboravite da su sve te suprotnosti, čije se poreklo može sasvim razložno, istorijski dokazati, iskoristile odmah i nama neprijateljske sile, na prvom mestu katolička crkva. Ona po svojoj osnovnoj strukturi ne može da napusti svoju prozelitsku borbenost, ona je oduvek bila i ostala *Ecclesia militans*.¹¹ Kao organizacija sa vekovnim iskustvom u prilagođavanju nametnutim uslovima, ona uvek računa sa faktorom vremena i sa neminovnim pogreškama svojih protivnika. Kad god oni greše, tada na scenu stupa snaga onih koji su imali pameti i strpljenja da pokažu svoju nadmoć nad onima koji svoje postupanje vezuju isključivo za sadašnje vreme, koji se ponašaju kao da uopšte ne postoji sutra. Tu se katolička crkva predstavlja u svom punom sjaju, a njena moć deluje sasvim u skladu sa Hristovim rečima: "Ti si Petar, tj. stena i na toj steni sazidaću crkvu svoju i vrata paklena neće je nadvladati." Zato su istinski naivni svi oni pokreti koji se u borbi sa militantnim katolicizmom oslanjaju na neke svoje trenutne pobeđe. Za katoličku crkvu postoje čak i korisni, ako hoćete i nužni porazi, udarci koji joj ne dopuštaju da zastane i da se zadovolji osušenim lovorikama svoje slave. Pogledajte sa kakvom pažnjom skoro svake godine uvećava galeriju svojih svetitelja. A svaki novi svetitelj predstavlja i neku novu pređenu etapu same crkvene organizacije. To isto važi i za osnivanje nekih novih redova. Crkva tačno proceni da je nastupilo vreme da se stvori, čije delovanje nije okončano. Franjevci i dominikanci osnovani su u XIII veku, benediktinci još ranije, u VI veku, Isusovci u XVI veku, a svaki od ovih redova preuzeo je na sebe i neku sasvim određenu misiju u svetu i u tom svom nastupanju stekao je i svoje mučenike i svetitelje. Svi oni pripadaju istom poslanju i služe istim ciljevima.

¹¹ Vojujuća crkva

Onda nas je sve zajedno zadesio najveći šok. Sećam se, išao sam da svom školskom drugu Mihizu, koji se u međuvremenu vratio iz Banata, čestitam Uskrs. Unapred sam se radovao tom susretu, jer smo svi zajedno stalno žalili što Mihiz nije sa nama što su izostale njegove vrcave analize političkih prilika, njegove uvek duhovite i mudre prognoze naše sutrašnjice. Odjednom, sirene su dale alarm da se Beogradu približavaju saveznički bombarderi. Na njihove letove u pravcu Budimpešte i Ploestija već smo se bili navikli, tako da smo, uprkos svim upozorenjima, radoznalo izlazili na balkone da radosno posmatramo pobedonosni let naših saveznika. Učinili smo to i ovoga puta. Nemačka protuavionska artiljerija je neumorno pucala, a rasprsnute granate pravile su oko ovih gorostasnih letećih tvrđava ljupke oblačice. U jednom trenutku učinilo nam se da je jedan američki avion pogođen, jer smo primetili da mašina naglo gubi visinu, a dva pilota iskaču sa padobranima. Valjda je to bio znak za celu eskadrilu koja je odjednom napravila krug nad Beogradom, a onda započela snažno bombardovanje grada. Bili smo skamenjeni od užasa. Bombe su padale na sve gradske četvrti, a nama se učinilo da je najviše pogođena Francuska ulica i Bajlonijeva pijaca. Najbolnija je za nas bila činjenica da smo to divljačko bombardovanje doživeli na sam Uskrs. Ni taj praznik nije sprečio da nas bar tada poštede. Bio je to za sve nas dokaz više kako se naši saveznici sa nama bestidno poigravaju.

Razume se da je ovo bombardovanje bilo samo znak za nova stradanja. Od ovog Uskrsa američki bombarderi tukli su nas češće, a odnekuda su ljudi uhvatili i tačan red njihovog dolaženja. Bilo je to vreme između deset i dvanaest sati pre podne, nikad noću. Ta tačnost jedva da je jednom ili dva puta bila izneverena, tako da su reke uplašanih ljudi, već od osam sati hitale prema periferiji Beograda, gde su se smestili, kao na nekom teferiču, po obližnjim brežuljcima i mirno čekali na sledeće bombardovanje, nagađajući koji će deo grada ovoga puta stradati.

Sve češća bombardovanja donela su i neke izmene u životu moje porodice. Teča Ognjeslav, tetka Helena i baka Olga evakuisani su na krajnju periferiju Voždovca kod nekog gosn Brane, penzionisanog žandarmerijskog narednika. Ujaci i frau Rozi ostali su u Frankopanovoj 32, a ja sam preuzeo obavezu da na Voždovac biciklom ili peške nosim našim izbeglicama u porcijama hranu i, razume se, vesti. Moj otac je otišao kod nekog domaćina u selo Slance, a ja sam ostao veran Muzeju kneza Pavla. Uprkos svim ovim bombardovanjima, stiglo je naređenje iz srpskog Ministarstva prosvete da Muzej mora da ostane otvoren. Navodno, to je rešenje doneto kako bi se u građanstvu izbegla panika. Svima je bilo jasno da je ovakva odluka više nego besmislena, jer je panika već uveliko zahvatila sve slojeve građanstva, a seoba naroda oko osam sati postala je sastavni deo beogradskog života.

Tu neizvesnost prekinuo je baron Rajsvic. Jednog dana došao je u muzej i kratko saopštio svoju odluku:

- Gospodo, od sutra počnite da pakujete sve eksponate koji se moraju skinuti u podrum. Isto važi i za biblioteku. Kada sve bude u podrumu, sve će se zazidati kako bi se sprečile moguće pljačke. Ako se vaše Ministarstvo bude bunilo, saopštite im da je to moje lično naređenje i neka se samnom ne šale. Nastupaju i suviše ozbiljna vremena, a ja više nemam vremena da se igram sa nekakvim idiotskim činovnicima

koji i ne znaju šta je sve moguće da se desi u jednom ovakvom ratu. Dakle, od sutra, marljivo na posao. Razume se, čitava stvar je poverljiva. Je li to sada jasno? To nam je izgovorio kao u jednom dahu, lupnuo čizmama kao na raportu, podigao ruku na hitlerovski pozdrav i uzviknuo: "Heil Hitler, moja gospodo", posle čega nam je šeretski namignuo i zalupio vrata.

Od tog trenutka svi smo u Muzeju shvatili da će se nešto promeniti i da će prestati ova muzejska tišina na koju smo se već svi navikli. Uostalom, saveznička bombardovanja postala su sve češća, a cinični komentar Radio-Londona o pogođenim vojnim ciljevima redovno je pratio ove emisije. To je Rajićeve, a posebno moga teču Ognjeslava, dovodilo do besa.

Uz životnu opasnost, ja sam produžio da im na Voždovac nosim ručak u porcijama, dok je ova mala porodična izbeglička grupa neprestano jadikovala. Baka Olga je čeznula za svojim sinovima, dok se teča tužio da mu nedostaju knjige za pisanje njegovog dela o srpsko-hrvatskim odnosima u 19. veku.

- Ne osećam se dobro, a tek sam na početku, tu negde oko Gaja i njegove krađe srpskog jezika - govorio nam je pun očajanja. - A onda, sve sam više zaprepašćen ovolikim neznanjem srbijanskih naučnika. Uzmi za primer Skerlića, taj je bio toliko naivan da je čak i jednog suludog Antu Starčevića proglasio Jugoslovenom! Pa Supilo, pa Trumbić, Radić, sve sami prevaranti, koji su se pokazali kao veštiji, prevejani majstori koji su znali da prevare i jednog takvog lisca kao što je bio Nikola Pašić. Srbijancima jednostavno neke stvari nisu išle u glavu, a sad je lako za sve greške bacati krivicu na mrtvog kralja. Od prvoga dana po našem ujedinjenju stvari su krenule krivo, a sada je lako za sve greške bacati krivicu na mrtvog kralja. Od prvoga dana po našem ujedinjenju stvari su krenule krivo, a sada je očito da smo državu počeli da zidamo na temeljima od peska.

Vest o hitnom pakovanju Muzeja kneza Pavla primljena je sa istinskim zabrinutošću, a gest barona fon Rajsvisa ocenjen je kao nesumnjivo svedočanstvo njegovih srbofilskih osećanja.

- Hvala Bogu te se opet jednom pojavio neki Nemač da prema Srbima, progonjenim i ugroženim sa svih strana, pokaže neko razumevanje i ljudskog - kaže ujka Lazar, a tu njegovu opasku potvrđuje i dr Pero Zec:

- U pravu ste, a upravo primer ovog pruskog barona pokazuje da čak ni Hitler nije uspeo da dokraja iskoreni neke aristokratske crte svojih Prusa. U svim vremenima, a posebno u ovako neredovnim prilikama, kakve sobom donosi jedna svetski rat, zaista se ne mogu unapred predvideti svi postupci onim u čijim je rukama nekakva vlast. Uzmite, na primer, i jednog Dragog Jovanovića, šefa specijalne policije, strah i trepet svih onih koji mu dopadnu šaka. Apsolutno mi je poznato da je čak i takav razbojnik imao neko razumevanje za svoje školske drugove i svoju generaciju. Zahvaljujući njemu, sačuvali su svoje živote i Aleksandar Vučo, Dušan Matić i Marko Ristić. Znao je on o njima sve i pratio je sa svojim doušnicima svaki njihov korak. Pa ipak, eno ih, živi su, a neki manje poznati levičari već odavno platiše glavom svoja uverenja. I pored svih molbi rođaka i rodbine, Dragi Jovanović nije ni prstom makao da ih sačuva. Eto, to su ti ratni paradoksi koji svedoče i nepredvidljivosti ljudske duše. Zaista je teško reći da je slika o svakom čoveku isključivo ili crna ili bela - zaključio

je dr Pero Zec svoje razmišljanje o sudbini i ponašanju ljudi u izuzetnim okolnostima jednog svetskog rata, kada se nasilno ruše sve pregrade ranije uspostavljenog poretka.

Pakovanje u Muzeju napredovalo je neočekivanom brzinom. Moj zadatak je bio da pakujem biblioteku i da te pakete odnosim u podrum u jednu posebnu prostoriju. Danima sam silazio sporednim, spiralnim stepenicama, koje su iz biblioteke vodile pravo u podrum, a svaki paket koji sam dole sneo, ispunjavao me je neopisivim zadovoljstvom da spasavam tako dragocenu biblioteku od neminovnog uništenja.

U međuvremenu, još jednom smo imali priliku da se uverimo u iskreno prijateljstvo barona Rajsvisa. Desilo se to onda kada je u Konak kneginje Ljubice ušao jedan odred *Wasserschutzpolizei*, a baš u toj građevini starog Beograda čuvala se i čuvena Vinčanska zbirka, vlasništvo Filozofskog fakulteta, poznata zbog velikog broja neolitskih statueta koje je decenijama u Vinči iskopavao profesor arheologije Miloje Vasić. Prema obaveštenjima, koja su stigla u Muzej, ovi vojnici počeli su da lupaju vitrine i da lome male statuete od neprocenjive arheološke vrednosti. Bilo je dovoljno da dr Grbić, i sam po struci arheolog, odmah otrči do barona Rajsvisa i da zatraži njegovu hitnu intervenciju. Bez oklevanja, Rajsvic je odjurio u Konak kneginje Ljubice i uz neopisive grdnje uspeo mu je da ovaj odred *Wasserschutzpolizei* odmah najuri iz zgrade. A desilo se to baš u trenutku kada je uz svoj tipični glasan smeh nama u Muzeju pričao kako upravo pakuje kofere, jer je njegova misija u Srbiji završena. Uskoro dolaze dani kada *Denkmalschutz*¹² neće imati nikakvog posla, jer će glavnu reč od sada voditi isključivo oficiri. A većina nije zainteresovana za umetnost, već gleda da što bolje obavi svoj pravi posao i da zaradi neki E. K. Nisu ovi novi kao stara garda. A kao dokaz ove svoje tvrdnje baron Rajsvic nam pročita pismo starog feldmaršala fon Makenzena koji je svom ađutantu izdiktirao svoju želju da bude najhitnije obavešten da li su nemačke trupe u ovom ratu nastavile sa bilo kakvim iskopavanjima na antičkom lokalitetu Stobi. Gospodin feldmaršal je za vreme I svetskog rata blagoizvoleo lično posetiti ovaj izvanredno zanimljiv antički lokalitet i takođe lično naredio da nemačka vojska počne sa nekakvim iskopavanjem. Gotovo je neverovatno da se stari feldmaršal u vrtlogu II svetskog rata, kada tutnji sa svih strana, ponaša kao da se ništa ne događa, tražeći da ga vojne vlasti što hitnije obaveste da li je Vermaht nastavio da iskopava Stobi. "*So etwas werden sie niemals erleben von einem höheren Offizier der heutigen Wehrmacht*"¹³ - zaključivao je baron Rajsvic sa neskrivenim ponosom, što je i on nekada služio u vilhelmovskoj, pruskoj armiji u kojoj su još poštovali i neke stare, viteške običaje. Ograđivao se baron Rajsvic i od represalija u Srbiji, smatrajući kobnim primenu načela 1: 100. "*Ein reiner Wahnsinn*", govorio je sa iskrenim ogorčenjem, "*diese Gewalttaten in Serbien beweisen dass die Herrn in Berlin keine Ahnung haben von der serbischen Geschichte und von der Seele des serbischen Volkes. Nie wird sich Serbien beruhigen und nie wird in diesem Lande der Friede herrschen, wenn man mit solchen Brutalitäten fortsetzt. Einmal müssen das die Herrn in Berlin einsehen und daraus die notigen Schlüsse ziehen*".¹⁴

¹² Zaštita spomenika

¹³ Tako nešto nećete nikada doživeti od jednog višeg oficira današnjeg Vermahta

¹⁴ Čista ludost. Ova nasilja u Srbiji dokazuju da gospoda u Berlinu nemaju pojma o srpskoj istoriji i o duši srpskog naroda. Nikada se Srbija neće smiriti i nikada neće u ovoj zemlji da zavlada mir, ukoliko se nastavi sa ovakvim brutalnostima. Jednom to moraju gospoda u Berlinu da uvide i da iz toga izvuku nužne zaključke

Pribojavali smo se svi u Muzeju kneza Pavla, znajući da se brzo približava čas kada će se baron Rajsvic pojaviti kako bi se sa nama svima ponaosob oprostio. A kada je taj dan došao, svima nam je odjednom postalo jasno da smo se sa njegovim odlaskom izgubili prijatelja i zaštitnika. Upravo trijumfalno obišao je sada već pusti muzej, a pred velikim Meštrovićevim skulpturama, pred "Velikom udovicom" i dvema "udovicama" i "Sećanjem" koje nismo zbog težine mogli skinuti u podrum, šeretski se poklonio i rekao:

- *Entschuldigen Sie, meine Damen, dass wir sie ihrem Schicksal uberlassen müssen. Aber ich hoffe es wird Ihnen nichts Boses geschehen.*¹⁵

I to je bila poslednja šala barona Johana Albrehta fon Rajsvisa u okupiranom Beogradu, gde su se Nemci već uveliko spremali na gradske, ulične borbe. Svakodnevno smo sa strepnjom posmatrali kako po ulicama izgrađuje bunkere. Jednu takvu grdosiju sagradili su ispred velike dvorske kapije, a bila je okrenuta prema Krunskoj ulici. Nikla je preko noći, a njeni prorezi, kao dva opaka oka, stražarili su nad celom ulicom. Službenici Muzeja su sada već vidno proređeni, a njihovom odsustvu doprinosili su ponavljani bombardmani. Ja sam i dalje dolazio u Muzej, iako je najveći deo naših eksponata već davno bio sklonjen i zazidan u podrumu zgrade. I direktor Milan Kašanin proredio je svoje dolaske, znalo se da obilazi svoju porodicu u nekom selu u okolini Beograda. Đorđe Mano-Zisi zadržao se kod svoje porodice u Pančevu, a dr Grbić je postao gotovo nevidljiv. Senka potpunog rasula već se uveliko nadvila nad ovim zdanjem u kojem sam, kada sam primljen za službenika, još osećao dah onih godina kada je ovde vladao knez Pavle, kada je strogi Milan Kašanin zahtevao od svih krajnju urednost i savesno ispunjavanje primljenih obaveza. Bilo je to vreme kada su tamnoplave uniforme bile još cele, bez zakrpa i sa srebrnim dugmadima, a bele, čiste košulje, sa kravatom, bile su obaveza. Sve se to u opštem neredu i bedi okupacije izmenilo i uprostačilo. Spala je ta veštačka, kneževska glazura, a ispod nje se otkrilo pravo, sirotinjsko lice, saznanje da se ovaj personal sabrao ovde skoro slučajno i da je bilo potrebno još mnogo godina pa da se svi ti službenici konačno prilagode zahtevima jednog modernog muzeja. Sa knezom Pavlom kao zaštitnikom i mecenom Milan Kašanin je jedini bio kadar da sve te rogozatnosti i neujednačenosti u stilu i ponašanju konačno izbrusi, izglađi, a njihovu tako upadljivu, veštačku, uljuđenost pretvori u nešto sasvim prirodno i obično. I tek što se krenulo nabolje, došao je ovaj rat, a prosveteni i mudri knez namesnik Pavle izbačen je iz zemlje kao običan izdajnik. Sve se okrenulo protiv napora i težnji da se u srpskom narodu nešto od vrednosti stvori, što će pretrajati ove naše nesrećne balkanske prilike i biti u plemenitoj službi našega uljuđivanja. Šetajući kroz prazne sale Muzeja kneza Pavla često sam razmišljao o našoj kobi da nas neke više sile stalno vraćaju na neki naš početak. Tek što smo zakoračili napred sa crte koja ga označava, tek što smo poverovali da nezadrživo krećemo napred i da nam je blagostanje i spokojstvo nadohvat ruke, kad se odjednom sve okreće protiv nas, a neka neopisiva mržnja rasteruje sve naše snove. U ovim pustim salama, gotovo ne mogu u to sada da verujem, još pre nekoliko godina visile su slike jednog Ticijana, Rafaela, Tintoreta, ovde se mogao videti i Mikelandelov Brut, dolazili su ljudi iz cele Jugoslavije kao na pravo hodočašće, svi su se nepodeljeno i bez otpora smerno klanjali pred tim velikanima ljudskog duha. Izgledalo je da su nam oni došli u pohode kako bi nas sve

¹⁵ Izvinite, moje dame, što vas moramo prepustiti vašoj sudbini. Ali ja se nadam da vam se neće ništa rdavo desiti.

zajedno - onako unesrećene, sirotne i unazađene - uzeli u zaštitu, da u nama razgore sve naše pritajene vrednosti i gušenu pripadnost velikoj umetnosti i višim vrednostima života. Bilo je to vreme velikog slavlja, pravog trijumfa umetnosti kada smo se osetili kao orođeni sa najvećima, kada smo za trenutak poverovali da se ova svečanost duha može pretvoriti i u neko stalno, nepromenljivo stanje. Nismo izdržali. Prevelike nade i očekivanja natovarili smo na svoja leđa, nesvesni svoje moći, svoje snage i nosivosti. Užasavam se pri pomisli da ćemo se još jednom naći na samom početku, na mestu odakle tek treba započeti drugo putovanje u neomeđene prostore kulture. Ako preživim ovaj rat, pitao sam se nebrojeno puta, šta će me sve snaći i da li ću uopšte imati snage za neophodna, nužna podvižništva?

Odmah posle kapitulacije Nemaca pohitao sam u Muzej kneza Pavla. Skupljali smo se sa svih strana naše bežanije, oprezno prilazili velikoj zgradi, izranavljenoj od nedavnih borbi. Pojavio se i direktor Milan Kašanin, a došao je iz nekog sela iz okoline Beograda, kamo je za vreme bombardovanja sklonio svoju veliku porodicu. Pojavio se malo zbunjeno, nesigurno, ni traga od one njegove lične samouverenosti koju je zadržao čak i za vreme rata. Raspitivao se za Muzej, za oštećenja, a naredbe više nije davao, kao da je i sam postao svestan da mora otići i da mu nova vlast ne sprema neko dobro. U prvo vreme raskršćivali smo oštećenja u samoj zgradi, čistili golemi nered koji je ostao iza nemačke vojske koja se ne neko vreme branila iz Muzeja pred jurišima Crvene armije. A onda se kao izaslanik nove vlasti pojavio Tatomir Vukanović, u uniformi partizanskog kapetana. Nosio je duge čizme sa velikim mamuzama, a o bedru visio mu je ogromni parabelum u drvenoj kutiji. Nastupao je prividno blago, govorio je tiho, a pokreti su mu bili meki i ženstveni, što je odudaralo od onog pištolja koji se tako preteći njihao o pasu. Niko tada nije znao stvarnu moć ovog neočekivanog izaslanika nove vlasti, za koga su stariji službenici u Muzeju govorili da je pre rata pisao u "Umetničkom pregledu" člančić "O šaranju jaja" i da je kao kustos-etnograf radio u Muzeju Južne Srbije u Skoplju. Kašanin je odavno utisak čoveka koji s mukom pokušavao da zadrži neku hladnokrvnost i da tako spase bar nešto od svog ranijeg neprikosnovenog autoriteta. Ipak, svakim danom bivalo je sve jasnije da njegova sigurnost nezadrživo opada. Neki njegovi bivši poslužitelji i čuvari koji su pred njim nekada drhtali od straha, iščaurili su se kao organizovani komunisti, a njihova samouverenost bila je u stalnom porastu. Kao da su od starog direktora oduzimali deo po deo njegovog autoriteta, dodavajući ga sebi kao neko znamenje pobedničke revolucije. Kašanin je, dakle, živeo u nekom stalnom procesu svoga postepenog raščinjavanja. Posle izvesnog vremena kao da se već sasvim navikao i pomirio sa mišlju da će svakako otići, jer se negde u potaji već uveliko rešava njegova buduća rđava sudbina. Sigurno su tada mereni njegovi politički gresi, ocenjivao stepen njegove povezanosti sa knezom namesnikom Pavlom, a sa posebnom pažnjom proučavala i vagala njegova moguća upotrebljivost. Najverovatnije, Kašanin je na tom merenju loše prošao, sigurno je u donošenju konačne presude bila presudna njegova odanost dinastiji Karađorđevića. Ovim gresima dodavano je i kumstvo sa knezom Pavlom, a sve to zajedno presudilo je da stari direktor mora da ode. Kašanin je, dakle, bio neopozivo otpisan.

I doista, jednoga dana dojavljeno nam je u Muzeju da ćemo dobiti novog direktora, još se ne zna ko je ta ličnost, ali on sigurno dolazi. Valjda je to javljeno i Milanu Kašaninu, jer nas je sve sabrao u bivšem kraljičinom kabinetu, koji je inače korišćen

kao redakcijska soba "Umetničkog pregleda". Bila je to udobna manja prostorija, obložena drvenom lamperijom, jedina koja u borbama oko Muzeja nije jače oštećena. Skupili smo se svi. I službenici i služitelji. Dugo, veoma dugo smo čekali. Sećam se tog čekanja punog neizvesnosti, zlokobnog ćutanja i usporenih kretnji u tom malom prostoru. Kašanin ništa nije govorio, jedva je krio svoje uzbuđenje. Najzad, čulo se na spratu oštro zveckanje mamuza. Odmah smo znali: dolazi Tatomir Vukanović. Doista, bio je on. Ušao je visoko zabačene glave, i danas pamtim taj neprirodni, pobednički stav. Očima koje su sevale, kružio je po sobi, polako, sasvim polako, kao da sa zadržkom izabire svoju žrtvu. Znali smo odmah: žrtva je Kašanin.

- Smrt fašizmu - prodera se Vukanović i pozdravi stisnutom pesnicom. Oćutali smo pozdrav. Ne sećam se da je iko odgovorio već ustaljeni refren. Vukanović je stajao u vratima, kao da je još oklevao da sasvim zakorači u sobu. Stojeći u vratima, kao da je osećao da ima svoj okvir i da zato izgleda svečanije. Onda je napokon ušao, opet lagano, još mekše, još ženstvenije, uvijajući se u kukovima na jedan neprijatan način. Pištolj u drvenoj kutiji lagano se njihao kao neko teško, otromboljeno klatno na satu crkvenog tornja.

- Danas će se ovde izvršiti primopredaja dužnosti - rekao je suvo. - Za koji čas doći će vaš novi direktor.

Onda je opet pošao ka vratima, začutao i još strožije pogledao u Kašanina, kao da razmišlja da li da ga sada, odmah posle ovih reči, prosto najuri iz sobe, ili da zbog nekog reda, još malo pričeka.

Predomislio se, pomislim u magnovenju, žrtva još ostaje. Ne znam koliko je vremena proteklo u tom opštem ćutanju i napetom iščekivanju da se konačno ipak nešto desi. Onda se napolju čulo tiho pucketanje parketa. Neko dolazi kao uhoda, pomislih, kao da se šunja. A tada, iz Vukanovića, odjednom je nikao visok, elegantan gospodin, koji je u nas zurio nekim ukočenim, tupim pogledom, kao da kroz prozor sobe, a preko naših glava, nekoga traži. Stajao je kao ukopan i bez pozdrava. Vukanović se tada uklonio sa praga, kao da došljaku tek sada odobrava ulazak u sobu. Kao neki nevešti ceremonijal-majstor upadljivo je glasno rekao: "Vaš novi direktor, drug Veljko Petrović".

Predstavljeni došljak je još nemo stajao u vratima, kao da se on sada dočepao onog belog okvira, osećajući da i njemu pozajmljuje neko dostojanstvo i da je svečaniji izgled. Umesto pozdrava, kao da su se sam malo pomerili njegovi oštri štucani brkovi.

Veljka Petrovića nisam do tada nikada video. Poznavao sam njegovo književno stvaranje i znao iz Karlovaca da je bio lični prijatelj našeg katihete Gliša Mikića, koji ga je povremeno obavestavao o sličicama iz građanskog života i terao da napiše roman. U malim Karlovcima o Veljku Petroviću se govorilo kao o nacionalnom bardu i neprikosnovenoj veličini. Nisam znao da je pre rata bio visoki činovnik Ministarstva prosvete, da je bi blizak dvoru i da je bio mason. Znao sam da je zajedno sa Milanom Kašaninom još 1927. objavio knjigu: "Srpska umetnost u Vojvodini", a ni pojma nisam imao da su ta dva saradnika na istom poslu već odavno zavađena i da međusobno ne govore. Bilo mi je jasno da prisustvujem kao svedok najvećem poniženju Milana Kašanina. Jadno je izgledalo to njegovo smirivanje onog ogromnog iznenađenja koje ga je celog obuzelo.

- Od danas vi ćete saradivati sa vašim novim direktorom - rekao je Vukanović, sada već malo nestrpljivo, kao da je i sam bio razočaran postignutim efektom svog nastupa. Opet je zavladao muk. Kašanin ga je prvi prekinuo:

- Želim da kažem nekoliko reči - rekao je tiho. - Želim da vam svima zahvalim na radu, na onom predratnom, kao i u teškim godinama rata, u kojima ste časno dokazali svoju odanost ovog kući. Želim da i ubuduće radite tako prilježno i da pomognete da Muzej što pre zaleči svoje ratne rane. Doviđenja i hvala.

Onda nam je svima prišao i sa svakim ponaosob se rukovao bez reči. Ne znam kako je odjednom iščezao iz sobe, kako je prošao kraj Veljka Petrovića koji se još isprčio u svom belom drvenom okviru. Primopredaja je bila gotova. Od tog trenutka u tu bivšu kraljičinu sobu uselio se novi direktor, odatle je počeo da upravlja Muzejom.

U međuvremenu, Muzej se postepeno popunjavao novim ljudima. Ubrzo se pojavila Zorka Simić-Milovanović, koja je odmah, skoro s vrata, svima obznanila da je pre rata bila Kašaninova lična žrtva, da ju je ovaj isterao iz Muzeja kad je u Karanu otkrila "Bogorodicu Trojeručicu", koju on, ta velika neznalica, nije video sakrivenu iza nekog ormana, a o živopisu te crkve radio je tezu. I neki služitelji počeli su da napadaju bivšeg direktora. Govorilo se da je bi kabadahija, da je zahtevao da se kod njega u kabinet ulazi najavljen i sa vizitkartom, da nije bio demokrata, već je isključivo gledao u kneza namesnika, da je prema knezu bio snishodljiv, dok je druge ljude prezirao, po dva sata čekale su stranke da budu primljene, da je samog sebe predložio za Odlikovanje sv. Save I stepena sa lentom.

I druge promene u Muzeju bile su vidljive, a приметно je popustio raniji red. U kancelariji računovodstva deljene su namirnice, a naglo je porastao i promet u Muzeju. Bio je to doista veliki kaos u kojem se Veljko Petrović kretao uvek dostojanstveno kao prvosveštenik nekog strašnog božanstva, na čiji mig će se sve opet dovesti u red. Samo to božanstvo i taj njegov prvosveštenik znali su za svetu tajnu zašto se toliko odlaže uspostavljanje harmonije i dokle će trajati taj nepodnošljivi košmar.

Ja sam tada bio ono isto što i za vreme okupacije: asistent volonter i nisam primao platu, iako sam radio puno radno vreme. Moje postavljenje sa platom nikako nije stizalo. Ni slutio nisam da sam od Tatomira Vukanovića zaradio lošu karakteristiku u kojoj je otprilike rečeno da delujem deprimirano, a najverovatnije je tome uzrok moje građansko poreklo i pobeda narodne revolucije. Tada nisam znao ni to da Veljko Petrović za mene nije ni prstom makao, a nepoznato mi je bilo i to da je moj deda Bogdan upravo Veljku Petroviću dao prvo zaposlenje u životu, poslavši ga u Sarajevo za dopisnika zagrebačkog "Srbobrana".

Radio sam u Muzeju, dolazio na dužnost kao i ostali, a nikako da me postave za stalnog službenika i da konačno primim prvu platu. Umesto postavljenja dobio sam dužnost da privremeno radim u "Komisiji za prikupljanje istorijskih predmeta u korist države". Zapravo, naše je zadatak bio da neprekidno obilazimo Beograd, da ulazimo u kuće streljanih narodnih neprijatelja, odbeglih političara i bogataša, i da iz njihovih napuštenih stanova sprečimo odnošenje skupocenih predmeta. Bio je to težak a iznad svega mučan posao. Obavljali smo ga po čiči zimi, doista gladni i stalno promrzli. Sve te nađene stvari trpane su u neki ruski kamion i dopremane u Muzej, gde su

deponovane, a zatim klasifikovane. Naš šef je bio Tatomir Vukanović, a članovi komisije su bili profesor Pera Popović, Jovan Kovačević i Milutin Garašanin. Pamtim i naš susret sa Mošom Pijade, koga smo posetili kako bi ga upozorili na vest da se iz Belog dvora razvlače slike iz zbirke kneza namesnika Pavla koje Nemci nisu odneli. Napolju je bila ciča zima, a u vili gde je Moša Pijade stanovao bilo je prijatno i toplo. Moša Pijade je sedeo za velikim pisačim stolom, onako sićušan i slab, jedva se primećivao iza gomile knjiga. Iako je u stanu bilo toplo, Moša je bio utopljen vatiranim prslukom. Na vrhu gomile knjiga bile su neke posvećene Lenjinu. Sećam se i jednog tanjira sa dva sendviča sa šunkom, koja su po sobi širila primamljiv miris. Starac nas je pogledao ispod spuštenih naočara i pitao za razlog naše posete. Pera Popović je počeo da objašnjava da smo kao članovi "Komisije za prikupljanje umetničkih predmeta u korist države", ozbiljno zabrinuti jer se gradom pronose vesti o razvlačenju zbirke kneza Pavla. To Popovićevo izlaganje Moša Pijade je nervozno, čak srdito prekinuo rečima:

- Dražinovština još živi.

Rekao je to glasom koji ne trpi protivljenje, a posetiocu daje do znanja da je svaki dalji razgovor suvišan. Bez posebnog objašnjenja, Moša Pijade nam je još rekao:

- Valjda ste sada mirni, a drugi put bolje proveravajte ovakve ili slične vesti.

Uskoro, Muzej kneza Pavla dobio je i novo ime. Prekršten je u Umetnički muzej, a stiglo je i naređenje da se svi predmeti izvade iz podruma, a Muzej postepeno pripremi za otvaranje. Bilo je odlučeno da naša prva izložba bude posvećena srpskom slikarstvu 18. i 19. veka. Tada sam skoro svakodnevno viđao Veljka Petrovića. Dolazio je najčešće sa namerom da pred nama mlađima komentariše slike. Ponekad je dolazio u pratnji nekog rukovodioca, Mitre Mitrović-Đilas, našeg prvog ministra prosvete. Onako visok, elegantan, neprirodno se uvijao prema Mitri Mitrović koja je bila srednje visine, više sitna nego krupna žena. On je svoje praćenje shvatio i kao priliku da u tom kratkom vremenskom rasponu osvoji, šarmira, zadivi svoju moćnu sagovornicu. Videlo se, očigledno, da sa velikom ambicijom upotrebljava sav svoj zavodnički repertoar, da vešto prima impulse sa strane i da prema njima dalje manipuliše svojim glasom i mimikom. Zaista, čak i prema nama mlađima bio je Veljko Petrović obuzet pravom strašću da nas omađija i da mu se neprestano divimo. Sve nas je uporno oslovljavao sa "druže" i "drugarice", a te nove reči upotrebljavao je nekako oprezno, kao da nas dariva nekim naročito dragocenim poklonom. Tim oslovljavanjem Veljko Petrović nas je podsticao da se prema njemu ponašamo ne kao prema nekom isluženom građaninu, već kao prema starom, proverenom revolucionaru. Bila su to vremena kada je ovakvo oslovljavanje još bilo novo i kada mnogi još nisu ni navikli na takav način prilaženja ljudima. Veljko Petrović je brzo preskočio sve te barijere, lepo se videlo da mu izuzetno godi što je od nove vlasti prihvaćen i što mu je ukazano ovako visoko poverenje. On je, međutim, želeo više, uvek više od onoga što je primao u datom trenutku. Želeo je da bude voljen, razmažen. Da bi to postigao, Veljko Petrović je primenio taktiku deteta koje traži igračku. Zbog toga se ponekad ponašao durljivo, uvređeno, kao čovek koji svoje srce nosi na dlanu, a koga društvo bije svojim ledenim nerazumevanjem. Bila je to neka čudna igra satkana od hitro izmenjenih emocija. On, ta stara primadona, bio je ponekad ćudljiv, skoro na granici nekog oprezno građenog prkosa. A to njegovo nezadovoljstvo uvek je obrazlagao velikim, bombastim razlozima nekog svog

promaćenog, društvenog htenja. Nikada nije bio tužan, ili ja to nisam uspeo da vidim, zbog nekih običnih, malih, ljudskih razloga. Uvek su to bili uzroci koji su se sa neke pozornice mogli izgovoriti povišenim glasom, neka mešavina tribunskog govora i suverenske prestone besede.

Takav stil ponašanja podrazumeva i svoje razrađene odstupnice, a Veljko Petrović ih je imao na stotine. Posmatrao sam ga kako Srbijancima, sa nekim tananim odstojanjem, vešto rasprodaje svoju građansku Vojvodinu. U ironičnom pripovedanju sudbine naših starih porodica, on je nalazio priliku da provuče svoje divljenje pred svežim, moćnim dinarskim tipom, čija posleratna kolonizacija svojom svežom krvlju spasava, trulu, lenju, posustalu Vojvodinu. Srbijanci i Crnogorci su ga slušali sa neskrivenim divljenjem i glasnim odobravanjem, slažući se sa njegovim ocenama sopstvenih vrlina. Veljko Petrović je svim društvima uvek prilazio sa namerom da svoje slušaoce općini i zarobi, da ih pretvori u svoje obožavaoce.

Veljko Petrović je u Muzej dolazio svakodnevno. Prošetao bi sobama u kojima su radile komisije koje su odabirale predmete od vrednosti koje je po Beogradu sabrala naša komisija. Dugo je posmatrao sve te napabirčene stilske stolice, tepihe, lampe, slike, komode. Ponekad, pažljivo bi prebiraio po gomilama knjiga, kao da traži neku određenu, a kada bi nešto pronašao od tih je otkrića pravio čitave male predstave. Mislio je u slikama, kao rođeni pripovedač, i začas bi nas sve zabavio dugim kazivanjem o starom Beogradu, o građanskim porodicama koje su iščezavale u potpunoj odnarođenosti i degeneraciji. Pamtim ga kako stoji nasred nekog krša i loma od dovučenih stvari koje su svuda po Muzeju ležale u očekivanju da im stručnjaci odrede dalju sudbinu. U rukama bi držao neki tek otkriven predmet koji ga je podsećao da neumorno priča, ne obazirući se uopšte na broj svojih slušalaca. ako je taj broj rastao novim pridošlicama, bilo je dobro. Ali isto je tako bilo dobro i dovoljno, ukoliko bi se broj slušalaca sveo na jednog ili dvojicu. Ponašao se kao da to osipanje i ne primećuje, toliko je bio ponet svojim pričanjem. A ono je uvek bilo praćeno i pravim glumaćkim taćkama. Jer, na jedan izuzetan naćin, Veljko Petrović je glumom i imitiranjem doraćivao svoje likove. Sećam se kako me je potresao opisujući smrt Jovana Skerlića, Skerle, kako su ga mlaći zvali. Njega je voleo mnogo, skoro nežno, jer ga je ovaj straćni književni sudija još kao sasvim mladog poćetnika, pohvalio u Srpskom književnom glasniku. Ubećivao nas je da nije bilo te ohrabrujuće Skerlićeve kritike, nije iskljućeno da bi se zakopao u nekom fruškogorskom manastiru, gde su mnogi nepriznati i neostvoreni prećanski đaci nalazili svoje pravo utoćište.

Saznalo se da je Skerlić teško bolestan i da će ga operisati dr Koen. Skupili su se ti mlaći poćtovaoci na smrt bolesnog kritićara, oćekujući rezultat te kobne operacije. U sobi tišina. Veljko Petrović je znao da govornićkim pauzama doćara i tu tišinu u sobi. A onda, rezak telefonski zvuk, dug i prodoran, kakav su nekad imali ti stari telefoni. Veljko uzima slušalicu, a ćini to polako, polako, kao da time sprećava ili odlaće širenje straćne vesti.

- Da, da operacija je izvršena, uspela je, da, dr Koen je otvorio Skerlu, da, da, pankreas, beznadećno je, dani su mu odbrojani.

Neko krklja u slušalicu te panićne novosti koje dolaze neposredno iz operacione sale. A onda, opisuje Veljko, potekoše nam svima suze. Nikada više nisam ćuo da je neko

tako majstorski ispričao i odglumio plač. Uživeo se u toj meri u tu svoju priču, izgovorenu ko zna po koji put, da je i sam ponovo zasuzio.

Divno je pričao i o svojoj poslednjoj poseti umirućem Skerliću. Ušao je u sobu i ništa nije mogao da kaže, zanemio je od bola. Skerlić ga je prepoznao, nasmešio se i šapatom pohvalio njegovu tek objavljenu priču koju su neki kritikovali. Rekao je tiho i jedva čujno: "Nemaju pravo, ne brini Veljko."

Posmatrajući ga sa tim na brzinu spasenim i u poslednji trenutak iščupanim skupocenostima u korist države, doživljavao sam Veljka Petrovića kao čoveka koji toj nesređenoj gomili predmeta prilazi bez nekog posebnog žaljenja, jednostavno, pred njim su ležala svedočanstva koja su na veoma jasan način svedočila o ukusu i pretenzijama jednog poraženog sveta, a on se baš tada trudio da se novoj vlasti prikaže kao čovek koji je upravo taj svet kritikovao i proricao mu skoru propast. Pa ipak, ponekad sam verovao da Veljko Petrović oprezno čuva i krije svoje pravo raspoloženje. U toj gomili ležali su razbacani predmeti iz kuće Miroslava Spalajkovića, Miše Trivunca, Ilije Pržića, Milana Stojadinovića, Aleksandra Cincar Markovića, Milana Srškića, arh. Smirnova, Stanislava Krakova, nekog bogatog gospodina Perišića. Veljko Petrović je o tom društvu govorio kao čovek koji se već potpuno odvojio od njih i postao neosetljiv i ravnodušan prema njihovoj sudbini. Uvek kada je pričao o tom građanskom svetu, ponašao se kao da mu nikada nije pripadao, kao da je propast tog sveta nešto najprirodnije na svetu, kao da se u tom iščezavanju ispunila i neka dugo očekivana ovozemaljska pravda.

Tu, u toj bivšoj kraljičinoj sobi Veljko Petrović je pisao i svoju pristupnu akademsku besedu, poemu "Milton i guslar". Rekao bih da je tu više glumio da piše tekst jer su ga svaki čas prekidali dosadnim, svakodnevnim pitanjima. Primetio sam da on zbog tog uznemiravanja nikada nije planuo, niti je zabranio da mu dok radi dosađuju. Na svaki prekid trzao bi se kao oparen, a zatim bi dugo i nema posmatrao napasnika, praveći se kao da ga jedva zapaža negde u daljini. Čak je i žmirkao, baš onako kako to čine oni koji su kratkovidni. I to je bio neki njegov mali teatar, tako da se njegovo ponašanje bitno i sasvim upadljivo razlikovalo od Kašaninove hladne učtivosti. Veljko je bez sumnje bio žovijalniji, mazniji, podatniji od krutog Kašanina koji se u Muzeju osećao sigurnijim, kao čovek koji je sve to prvi postavio i doveo u red. U odnosu na njega, Veljko Petrović je podsećao na gospodskog sina koji troši tuđu tečevinu, pa se olako podsmeva očevom tvrdičluku i svakodnevnom odricanju. Zapravo, Veljko se ponašao dosta nesigurno u tom Muzeju kompleksnog sadržaja, kao da je tačno naslućivao da svi muzejski stručnjaci u njemu vide amatera kome ne treba suviše verovati. Osećao je on dobro da se u Muzeju pojavio posle jednog rata i revolucije, u vremenima kada je sve bilo neizvesno, kada se ni ljudima ni umetničkim predmetima nije mogla predvideti sudbina.

A u taj Muzej dolazili su tada uvek novi i sasvim neobični ljudi. Tatomir Vukanović bio je samo prethodnica za one koji će posle nastupiti. U partizanskoj bluzi, marširajući neprijatnim vojničkim korakom, pojavila se Nada Andrejević-Kun. Po muzeju je šetala sa uvek smrknutim licem koje je podsećalo na neumoljive revolucionarke iz ruskih romana. Sve nas je posmatrala kao sumnjiva lica. Pred njenim vodenoplavim očima obavezno je iščezavala sigurnost i gasila se svaka vedrina. Čak je i umetničke slike posmatrala islednički pažljivo, kao da traga za nekom skrivenom podvalom. Nije ona bila ni glasna, ni nametljiva. Naprotiv, malo je

govorila, ali je uvek ostavljala utisak dežurnog egzekutora revolucije koji privremeno, ali samo privremeno, nema posla. Neka tiha pretnja oglašavala se iz njenog čvrstog, jedrog tela žene u punoj snazi. Ponekad sam je doživljavao sasvim erotski, kao ženu koja je u dugim godinama borbe, silom potisnula i ugušila svaku ženstvenost. Sada, u miru, ona je još bila neopuštena, uvek u grču, odbojna i mrka. U onoj pripijenoj vojničkoj bluzi ličila je na neku modernu personifikaciju Minerve sa očima pozajmljenim iz glave kakve Meduze. U njenom prisustvu čak je i kočoperni Tatomir Vukanović gubio svoju nametljivo iskazanu sigurnost. Za mene je bilo naročito zanimljivo da posmatram ponašanje Veljka Petrovića u prisustvu ove ćutljive i nepristupačne žene. Imao sam utisak da je Veljko Petrović po svojoj navici odmah poželeo da je općini i priključi parohiji svojih obožavalaca. Odmah je osetio da je Nada Andrejević Kun tvrđi orah i da se ona dobro ušančila slepom odanošću partiji, ideologiji i da je tip čoveka koji ne podnosi suviše intelektualne dileme. Sem toga, ta kćerka bogatog beogradskog stolara imala je i dobru partijsku biografiju do koje je došla na težak način, i uz mnogo opasnosti. Pred tom ženom, Petrović se šepurio ka paun, a ja sam imao neodoljivi utisak da ga ona posmatra sa nepoverenjem, kao buržuja stručnjaka, preuzetog zato je trenutno nema boljega, a ovaj će dobro služiti. Ovakvim ljudima nikad dokraja ne treba verovati, već ih treba ostaviti da pokorno kaskaju za pobedničkim hodom revolucije. Tako reći od prvog dana začela se između njih neka nevidljiva borba. Bili su to Veljkovi uporni pokušaji da ga ta sumnjičava žena prestane posmatrati kao neki islednik, kao sudija i neprijatelj. Ne sećam se da je Veljko Petrović u to prvo vreme ikada uspeo da je nasmeje, ne iz srca, već da joj barem izmami i najmanju grimasu smeha i vedrine. Uprkos neuspesima, Veljko se nije predavao, već je i dalje uporno svojom ljubaznošću opsedao tu neosvojivu tvrđavu. Zapravo, on je u malome samo ponavljao ono što je već uveliko primenjivao u odnosu na novu vlast. Toj vlasti on je prilazio kao pravi zaljubljenik, kao čovek koji je spreman da ceo svoj književni dar stavi u službu visokih ciljeva naše revolucije. Postepeno, on se pretvorio u uzornog građanina, čija politička ubeđenja u celosti pokrivaju zadaci Narodnog fronta. Vreme njegovog iskušenitva brzo je prošlo i on je uskoro postao tražena ličnost javnih nastupa i prijema. Put u visoko društvo bio je otvoren, i Veljko Petrović je njime krenuo sasvim uveren da ne izneverava prkosne ideale svoje mladosti. Dopalo mu je scensko šepurenje i uloga državnog nazdravičara. A kada su ubrzo usledile i prve privilegije, iskazane najpre kroz diplomatske magacine zatvorenog tipa, Veljko Petrović ih je uzimao u dubokom uverenju da mu i one sleduju, kao javno priznanje i kao pravedna podela darova.

Sećam se sa kakvim smo bolom i gnevom primili vest da ćemo se seliti iz kraljevog dvora u tesne i nefunkcionalne prostorije nekadašnje Beogradske berze. To ponovo pakovanje, tek raspakovanih muzejskih dragocenosti, doživeli smo svi kao pravu sramotu i nacionalni poraz. Kuća iz koje se iselio jedan kralj da bi u nju ušao Muzej, postala je meta srpskih političara, tako da je naša seoba postala neizbežna. Sećam se sa kakvim smo besom posmatrali našeg novog direktora koji je svoje nezadovoljstvo ispoljavao samo u četiri oka, a nikada na javnom mestu. Privatno je tada durljivo govorio "oni", zaboravljajući da je svojim ćutanjem na javnom mestu i sam postao saučesnik ove sramne operacije. Veljko je šetao pod maskom uvređenog čoveka, ali je izbegavao da nekim ozbiljnijim protestom ozlovolji moćnike. Tada smo se sa uzdasima sećali Milana Kašanina, duboko uvereni da bi on sprečio ovakvo nasilje prema Muzeju. Bez obzira na realnost ovakve procene, za nas očajnike, ona je bila

jedino sigurno utočište, jedini oslonac našeg nemoćnog otpora. Od te seobe Muzeja Veljko Petrović se još dugo nije mogao da oporavi u očima svoji službenika. On za nas nije bio samo komandant koji je izgubio jednu bitku, a kapitulacija koju smo posmatrali, ocenjena je kao duboka uvreda srpske kulturne baštine. Pred tim činom bile su sasvim nedovoljne sve Veljkove nezadovoljničke grimase, svo to detinjasto kreveljenje, lažno iščuđavanje, a posebno neosećanje vlastite odgovornosti.

Sva ova zbivanja primao sam teško i bolno. I danas pamtim sav užas mojih prvih posleratnih otkrića, a posebno one moralne poremećaje koji su, kao neka duboka tektonska pomeranja, doveli i do nezaustavljive nacionalne nizbrdice. Svakako da je moje najteže otkriće koje sam poneo iz Muzeja bilo da smo kao narod pristali da zatremo svoje istorijsko pamćenje i da smo čvrsto rešeni da iskopamo i vlastiti grob. U takvim sumornim trenucima moga života, često su u meni odjekivale one mudre reči gostiju u salonu Rajićevih, jednako kao vidovita predskazanja čika-Alekse Stojkovića, koji je sve svoje sudove i ocene o događajima i ljudima, zasnivao na njihovom odnosu prema radu.

- Došli neradnici da uzmu tuđu muku, sve na gotovo i fraj. Borili se četiri godine, a sad ko će da im plati sve te njihove zasluge. Sve će da pojedu, ko skakavci, a najveća im je ludost da uglavu biju seljaka, našeg jedinog hranitelja. Kakvi američki paketi, mi da hranimo Evropu, a ne da nam drugi doturaju milostinju, a mi kao slepci pružili ruku pa uzimaj jer je mufte.

Prema; Dejan Medaković
EPHEMERIS 2
Hronika jedne porodice
BIGZ, Beograd, 1993.